

Milan Pelc

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Ikonografija humanizma i narodne predaje na šibenskom umivaoniku Horacija Fortezze

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

predan 24. 7. 2003.

Sažetak

Ikonografija gravura na mjedenim posudama šibenskoga zlatara i gravera Horacija Fortezze gotovo je isključivo s područja antičke mitologije i povijesti. Međutim, na umivaoniku koji se danas čuva u Šibeniku pojavljuju se i tri prizora iz Kosovskog ciklusa čiji je glavni

junak Miloš Obilić, preuzeta iz narodne predaje. Humanistička metaforika i narodna predaja udružene su na šibenskom umivaoniku u »program« psihološke potpore za borbu protiv Turaka.

Ključne riječi: *Horacije Fortezza, Miloš Obilić, Kosovska bitka, Ciparski rat, zlatarstvo, manirizam, humanizam*

Sačuvani opus šibenskoga zlatara i gravera Horacija Fortezze (oko 1530.–1596.) sastoji se od srebrnih reljefnih pločica za matrikule šibenskih bratovština i od obilno graviranih mjedenih posuda, umivaonika i vrčeva, koji se danas nalaze u nekoliko svjetskih muzeja (London, Venecija, Firenca), a jedan umivaonik čuva se u Županijskom muzeju u Šibeniku.¹ Tematski repertoar gravura na Fortezzinim mjedenim posudama gotovo je isključivo s područja antičke mitologije i povijesti. *Gotovo* isključivo, jer na umivaoniku koji se čuva u Šibeniku pojavljuju se i tri prizora iz Kosovskog ciklusa, preuzeta iz narodne predaje.² Međutim, svim Fortezzinim graviranim prizorima, i antičkima i kosovskima, zajednička je ista humanistička pedagoška osnova: oni su *exempla*, primjeri, ponajprije kreposti, koje valja nasljedovati, ali i opačina, koje treba izbjegavati. Kao takvi namijenjeni su duhovnom i moralnom uzdizanju suvremenika. Primjeri junačkog, srčanog, samopožrtvovnog i čudorednog ponašanja preuzeti iz antičke povijesti i legende, te portreti znamenitih muževa i žena kao uzornih nositelja vrlina, opće su mjesto humanističke pedagogije i renesansnoga svjetonazora. Oni su u to doba postali dijelom »mentalne navike« razmjerno širokoga kruga obrazovanih suvremenika, kao što je skolastika – prema riječima E. Panofskog – u 12. i 13. stoljeću bila sastavnicom mentalnog habitusa tadašnjih obrazovanih ljudi.³

Humanistička tematika i kontekst

Tematika humanističkih *exempla* nadahnutih djelima antičkih pisaca bila je dobro poznata u Fortezzinom kulturnom sredini. O tome postoji niz izravnih i neizravnih pokazatelja, ali ne toliko u likovnoj umjetnosti koliko u onovremenoj knji-

ževnosti. Obrazovani Šibenčani i Zadrani, poput Petra Zoranića, Mikše Pelegrinovića ili Šime Budinića, poznavali su najvažnija djela humanističkoga obrazovanja iz kojih potječu Fortezzine teme. U Šibeniku su se, kao i u Splitu, Zadru, Trogiru, Hvaru i Dubrovniku, čitali svi važni antički pisci. Za Split imamo izravnu potvrdu u popisu Marulićeve knjižnice, u kojoj su se nalazila djela Livija, Valerija Maksima, Polibija, Herodota, Plutarha, Plinija, Svetonija i drugih antičkih povjesničara.⁴ Neke od tih autora Fortezza »portretira« na svojim posudama, ističući i na taj način njihovo mjesto i važnost u naobrazbi i svjetonazoru svojih suvremenika. Jedan primjer iz zlatareva najbližeg okružja: pjesnik Juraj Baraković (1548.–1628.), Zadrani, koji najprije živi i djeluje u rodnom gradu a potom, od 1602., u Šibeniku, u spjevu *Vila slovinka* (prvo izdanje u Veneciji 1614.) iskazuje svoju klasičnu naobrazbu spominjući grčke slikare Zeuksa i Apela, te kipare Fidiju i Praksitela, odnosno mitskoga Pigmaliiona.⁵ Zadranke uspoređuje s legendarnom masagetskom kraljicom Tomiris, koja je – prema Herodotu – pobijedila vojsku perzijskoga kralja Kira, a njemu dala odрубiti glavu. Uspoređuje ih nadalje s grčkom pjesnikinjom Sapfo, odnosno Rimljanom Kamilom, a Zadrane s rimskim junacima i borcima za domovinu.⁶ Hvaleći hrabrost svojih sugrađana, pjesnik, između ostalog, evocira junačka djela Mucija Scevole, Kamila i Horacija Kokla, poseže, dakle, za sličnim nizom krepopsnih uzora kojima se nadahnua Fortezza, odnosno njegovi naručitelji.

Na području Dalmacije pod mletačkom upravom u slikarstvu renesanse nema sačuvanih prizora s tematikom antičkih *exempla*. Međutim, u Dubrovniku je u lođi ljetnikovca Sorokočević na Lapadu sačuvan ciklus fresaka s kraja 16. ili po-

1. Horacije Fortezza, *Umivaonik*, mjed, promjer 475, visina 60 mm, gravure ispunjene crnom pastom (Šibenik, Županijski muzej)
 1. *Horatio Fortezza, basin, brass, diameter 475 mm, height 60 mm, engravings filled with black polish*

četka 17. st., od kojih su dvije s temama što se uklapaju u kontekst antičkih *exempla* omiljenih u patricijskih naručitelja humanističkoga obrazovanja: Hortenzija drži govor i rimske žene žrtvuju dragocjenosti da bi otkupile slobodu domovine zlatom što ga zahtijeva galski vođa Breno.⁷ Lik Hortenzije pojavljuje se i na jednoj od Fortezzinih posuda, a na više mjesta i šibenski majstor tematizira borbu rimskih junaka protiv Gala: primjerice Rimljanin Korvin u borbi protiv divovskoga Gala na šibenskom umivaoniku itd. Dvije sačuvane Sorkočevićeve freske predaju *virtus* rimskih žena – što zacijelo ima posebnu kontekstualnu važnost, koju bi trebalo

podrobnije istražiti – no može se pretpostaviti da je takvih fresaka na području Dubrovačke Republike bilo više i s drugom, srodnom, tematikom.

Začudjuća je rijetkost profane tematike u našem renesansnom slikarstvu i skulpturi, vjerojatno kao posljedica nedovoljnog zanimanja naručitelja u skućenoj sredini. Od sačuvanih slika u priobalnoj Hrvatskoj 16. stoljeća samo su, koliko znamo, freske u Beccadellijevu ljetnikovcu na Šipanu svjetovnoga karaktera, prožete duhom humanističkoga štovanja velikih i slavnih ličnosti kao primjera kreposti. Naime, biskup Lodovico Beccadelli, crkveni knez prožet pedagoš-

2. Horacije Fortezza, *Hanibalova ratna varka* (*Anibalis stratagema*), detalj s umivaonika (Museo nazionale del Bargello, foto: A. Quattrone)
 2. Horatio Fortezza, Hannibal's war skinn (*Anibalis stratagema*), basin detail

3. Zoan Andrea, *Hanibalova ratna varka*, drvorez (T. Liuius Patauinus historicus duobus libris auctus (...) ac imaginibus res gestas experimentibus <Venecija, Melchior Sessa & Petrus de Ravanis, 1520>. Österreichische Nationalbibliothek, Beč, sign. BE.12.K.13.)
 3. Zoan Andrea, Hannibal's war skinn, woodcut

kim idealima humanizma i obnove katoličke duhovnosti, sredinom 16. stoljeća svoj ljetnikovac na Šipanu daje oslikati likovima znamenitih ljudi i prigodnim »impresama«, a to mjesto učenosti i odmora u neoplatoničkom duhu naziva »Akademijom«.⁸ Dakako, između Beccadellijeve i Fortezzi- ne koncepcije postoje znatne razlike, ali su im, barem u određenoj mjeri, zajedničke pedagoške intencije humanizma i svjetovnost ikonografije. Međutim, dok Becadelli poseže za modelom *illustrium imagines*, povezujući ga sa simboličkim, amblematskim prikazima, Fortezza na svojim radovima ostvaruje promišljen sustav *exempla virtutis*, kojem dodaje medaljonske portrete znamenitih osoba, careva, povjesničara, junakinja i junaka iz antičke starine. Oba obrasca potječu iz antičke duhovne baštine, oba su oživljena u doba humanizma, a njihovi se značenjski kompleksi uvelike preklapaju.

Politička situacija u 16. stoljeću, a napose oko 1570., bila je za dalmatinske gradove pod mletačkom upravom mnogo teža nego za Dubrovnik zbog njegova neutralnog položaja u ratu s Turcima. Zato i ne čudi što je kod Fortezze u prvom redu riječ o temama iz rimske povijesti koje ističu junačko držanje u aktivnoj borbi za domovinu, o čemu pjeva i Baraković.⁹ Te su teme osobito važne za članove iz obitelji Fortezzinih naručitelja, čiji se grbovi nalaze na posudama, a koji su u pravilu imali odgovornu ulogu vojnih zapovjednika odnosno upravitelja ugroženih gradova ili utvrda.

Literarna vrela

Najvažnija literarna vrela za teme prikazane na Fortezzinim posudama jesu djela Tita Livija (59. pr. Kr. – 17. n. Kr.) i Plutarha (45./46. – iza 120. n. Kr.). Livijeve knjige objavljene su u Veneciji u prvoj polovini 16. stoljeća u više latinskih i talijanskih ilustriranih izdanja. Izgubljene dijelove obično su kompilirali onovremeni povjesničari, primjerice Leonar-

do Bruni iz Arezza za vrlo traženo izdanje kod Melchiora Sesse i Pietra de Ravanisa 1520.¹⁰ Ilustracije su najčešće na početku svake pojedine knjige, katkad i na početku pojedinih poglavlja. Izdanje M. Sesse i P. de Ravanisa osobito je vrijedno jer sadrži kvalitetne drvoreze venecijanskoga majstora poznatog pod imenom Zoan Andrea. Neki od njegovih drvoreza bliski su Fortezzinim prikazima istih tema, primjerice Hanibalova ratna varka (*Anibalis stratagema*) na umivaoniku iz Bargella u Firenci, ali nisu identični.

Kod Melchiora Sesse i Pietra de Ravanisa objavljeno je 1516. i jedno ilustrirano izdanje Plutarhovitih *Usporednih životopisa*,¹¹ knjige koja opisuje živote znamenitih rimskih i grčkih muževa, političara i vojskovođa. Na posudama što ih je gravirao Fortezza prikazani su prizori iz života ili medaljonski »portreti« većeg broja znamenitih muževa čije životopise opisuje Plutarh: Aleksandar Veliki, Hanibal, Kamilo, Katon Utički, Koriolan, Marije, Marcel, Marko Kras, Paul Emilije, Pir, Pompej, Romul, Publikola, Scipion Afrički, Sula. Neki od njih pojavljuju se i kod Tita Livija. Međutim, ne može se reći da su Fortezzine gravure izravno inspirirane ilustracijama u spomenutom izdanju Plutarha.

Fortezzine gravure obuhvaćaju tematske cikluse iz rane rimske povijesti, posebice oslobađanje od tiranije posljednjega kralja, Tarkvinija Oholog, i ratove s Etrušćanima, potom ratove s Galima, Cimbrima i Teutonima, te naposljetku Punske ratove, posebice Drugi punski rat, u kojem su glavni junaci Hanibal i Scipion Afrički. Pojedininim prikazima obuhvaćena su rimska osvajanja u Heladi (Sula) i Maloj Aziji (Fabricije, Kras, Pompej), a na jednom se pojavljuje Aleksandar Veliki.

Likovni uzori

U lokalnoj sredini usko povezanoj s mletačkom knjižnom produkcijom Fortezza je bez poteškoća mogao doći do književnih vrela za prikazane teme iz antičke povijesti i mitolo-

4. Horacije Fortezza, šibenski umivaonik:

4. *Horatio Fortezza, Šibenik basin:*

a. Korvin i divovski Gal

a. *Corvinus and a giant Gaul*

b. Scipion Afrički i spaljeno brodovlje

b. *Scipio Africanus Major with a burnt fleet*

c. Marcel u bitci sa Sirakužanima

c. *Marcel battling with the Syracuseans*

gije, no da li je imao likovne uzore koje bi mogao oponašati stvarajući svoje minijature gravirane kompozicije? Ilustracije u venecijanskim izdanjima Livija i Plutarha koje se ponavljaju tijekom prve polovine 16. stoljeća mogle su biti inspiracija Fortezzinim prikazima, no ne može se govoriti o izravnoj ovisnosti Fortezze o tim ili sličnim ilustracijama iz kojega drugog izdanja. Majstor je možda posjedovao grafičke listove, koji su mu također mogli poslužiti kao inspiracija i kompozicijski modeli. Primjerice, za prikaz Mucija Scevole pred Porsenom (sl. 4 l) Fortezzinu zamisli mnogo je bliži bakrorez Philipsa Gallea prema invenciji Fransa Florisa iz 1563. (sl. 5) negoli drvorezna ilustracija na istu temu iz venecijanskoga izdanja Tita Livija kod Bartolomea i Giovannija Portesija 1511. (sl. 6).¹² Na bakrorezu je raspored likova sličan Fortezzinu: mrtvi pisar leži u prednjem planu, Mucije Scevola i Porsena prikazani su sučelno, okruženi radoznalim i zadivljenim vojnicima, u potpunosti se poštuje arheološka vjerodostojnost. Na margini je graviran znakovit natpis: ET AGERE ET PATI FORTIA ROMANUM EST (Rimljani su jaki i na djelu i u patnji). Takav tip manirističke invencije, s nužnim pojednostavljenjima što proizlaze iz specifičnosti Fortezzina rada, najviše odgovara njegovoj invenciji i može se smatrati njegovim stilskim uzorom.

Fortezzini medaljonski portreti rimskih careva s glavama u profilu, raspoređeni između kartuša s narativnim prizorima, sigurno su inspirirani onovremenim grafičkim predlošcima, ilustracijama u knjigama sa životopisima careva, ili antičkim kovanicama. Međutim, kovanice su bile rijetke i skupe, zamjenjivali su ih grafički portreti i knjige s ilustracijama. Upravo je Marcantonio Raimondi dvadesetih godina u Rimu otisnuo bakrorezne portrete dvadesetčetvorice rimskih careva, koji su potaknuli val novih sličnih nizova.¹³ Neke portretne glave Fortezza je preuzeo s toga Marcantonijeva niza. No njegove potrebe za predlošcima s portretnim glavama mogle su zadovoljiti i knjige sa zbirkami životopisa rimskih imperatora, ilustrirane »numizmatičkim« portretima, koje sredinom 16. stoljeća postaju popularne i u Italiji i na Sjeveru. Zahvaljujući dotoku knjiga iz Venecije, Fortezza je bez većih poteškoća mogao pribaviti takva djela (sl. 7).¹⁴

Portretne glave rimskih careva priređene prema autentičnim kovanicama ili bistama Fortezza je bez poteškoća mogao pronaći u onodobnoj publicistici, no portrete većine antičkih povjesničara, odnosno niza junaka i junakinja poput Hanibala, Scipiona, Hortenzije i Emilije valjalo je izmisliti i prikazati *al' antica* – što je bio uobičajen postupak renesansnih umjetnika. Taj postupak primijenio je i Fortezza, služeći se vjerojatno opet nekim grafičkim predlošcima s portetima *illustrium virorum*.

Teme i junaci na šibenskom umivaoniku

a) Antika

Na obodu šibenskoga umivaonika, na čijem se dnu nalazi grb obitelji Grimani, Fortezza prikazuje sljedeće prizore u kojima su glavni junaci antički nositelji vrlina i mana:

Korvin (Maximus Valerius nazvan Corvinus, sl. 4a) – prema legendi u ratu protiv Gala početkom 4. stoljeća pr. Kr. izazvao je na dvoboj nekoga divovskoga galskoga ratnika. Tije-

kom borbe sletio mu je na kacicu gavran (corvus) kao znak božanske zaštite i pomogao mu da pobjedi.

Kras (Marcus Licinius Crassus, oko 115.–53. pr. Kr., sl. 4i) – Sulin prijatelj, na glasu po bogatstvu i zlatohleplju. Poginuo je u ratu protiv Parta. Kad su partskom kralju Surenasu donijeli njegovu glavu, dao mu je navodno u usta naliti rastopljeno zlato uz komentar: »Zasiti se sada onim za čim si čitav život toliko žudio.«

Semiramida – s kraljem Ninom (Ninus) mitska utemeljiteljica asirskoga carstva, čija je prijestolnica Niniva (oko 2182. pr. Kr., sl. 4e). Prema legendi Semiramida je najprije bila udana za Onnesa, jednoga od generala kralja Nina. Sudjelovala je u osvajanju grada Baktre i zadivila Nina svojom ljepotom, hrabrošću i mudrošću. Kralj ju je uzeo za ženu, a nesretni Onnes se ubio. Kralj Nino joj u znak ljubavi i povjerenja omogućuje da vlada njegovim carstvom pet dana. Petoga dana ona ga daje smaknuti i ostaje carica. Utemeljila je mnoge gradove i podigla čudesne građevine, npr. golemu grobnicu za Nina u Ninivi, zatim grad Babilon sa svim njegovim čudesima, viseće vrtove u Mediji itd. Povijesna Semiramida bila je vjerojatno Sammuramat, žena asirskoga kralja Raman-Nirarija III. (oko 811.–782.).

Publikola (Publius Valerius Publicola, sl. 4k) – zajedno s Brutom igrao je važnu ulogu u protjerivanju posljednjega kralja Tarkvinija Oholog (Tarquinius Superbus) nakon Lukrecijine smrti. Poslije toga bio je 508. izabran za konzula zajedno s Brutom. Borio se za prava plebejaca i donio zakon po kojem svaki građanin osuđen od magistrata (suda) ima pravo tražiti priziv kod rimskoga naroda. Umro je 503. pr. Kr.

Aleksandar Veliki (vlada 336.–323. pr. Kr., sl. 4g) – sadržaj prikaza nije posve jasan. Vojnik koji je sjahao s konja kleči pred žrtvenikom. Aleksandar se podiže sa stolice s gestom praštanja (?) – možda jedan od primjera Aleksandrove velikodušnosti, ili Aleksandar i njegov vjerni prijatelj Hefestion.

Marcel (Claudius Marcellus, oko 270.–208. pr. Kr., sl. 4c) – jedan od najvažnijih rimskih zapovjednika u Drugom punskom ratu. Zauzeo je 212. Sirakuzu, koja se žestoko branila više od dvije godine zahvaljujući Arhimedovoj vještini i njegovim pronalascima. Marcel je pet puta bio konzul i zapovjednik Sirakuze. Poginuo je kasnije u zasjedi koju mu je postavio Hanibal.

Na udubljenoj stijenci posude gravirano je još šest prizora iz rimske povijesti.

Scipion Afrički (Publius Cornelius Scipio Africanus, 235.–183. pr. Kr., sl. 4b) – jedan od najslavnijih rimskih vojskovođa, pobjednik u II. punskom ratu, ovdje je prikazan na obali ispred kartaških (?) brodova u plamenu.

Brut (Lucius Iunius Brutus, sl. 4j) – prema Plutarhu, kao dječak gledao je kako njegov ujak, tiranin Tarkvinije daje ubiti njegova oca i brata. Da se to ne bi dogodilo i njemu, pretvarao se da je malouman. Kad je Tarkvinijev sin, Sekst Tarkvinije, skrivio Lukrecijinu smrt, prestao se pretvarati, te je u dogovoru s Publikolom i zajedno s Lukrecijinim mužem, Tarkvinijem Kolatinom, uz podršku naroda Tarkvinijevu obitelj prognao iz Rima. Rim je prestao biti monarhija, a prva dvojica upravitelja gradom postali su Brut i Lukrecijin muž. Međutim, kako u životopisu Publikole izvještava Plutarh,

d. Androklo i lav u areni

d. *Androchus and lion in arena*

e. Semiramida daje odrubiti glavu Ninu

e. *Semiramis orders decapitation of Ninus*

f. Kurcije Met skače u jamu na Forumu

f. *Curcius Metus jumps into pit on Forum*

g. Aleksandar Veliki
g. *Alexander the Great*

h. Androklo i lav u pustinji
h. *Androclus and lion in desert*

i. Krasu naljevaju rastopljeno zlato u usta
i. *Crassus gets melted gold into the mouth*

Tarkvinije preko svojih poslanika uspijeva nagovoriti dvojicu Brutovih sinova, Tita i Tiberija, da zavjerom omoguće njegov povratak u grad. Kad je zavjera slučajno otkrivena, Brut daje obojicu sinova smaknuti, dokazujući time svoju pravednu strogošću i mržnju prema tiraniji. Taj prizor evocira svojim suvremenicima i Fortezza.

Kurcije Met (Mettus Curtius, sl. 4f) – žrtvovao se prema legendi za dobrobit domovine. Nasred Foruma otvorila se jama koja se nije mogla ničim zasuti. Prema proročanstvu, zatvorit će se samo s onim što čini rimsku snagu i moć. Nato je Kurcije shvatio da su to rimsko oružje i srčanost. Stavio je na sebe oružje i s konjem skočio u ponor, koji se potom zatvorio.

Mucije Scevola (Gaius Mucius Scaevola, sl. 4l) – legendarni heroj iz ranog razdoblja rimske povijesti, tj. rata protiv etruškanskoga kralja Porsene (507. pr. Kr.). S namjerom da ubije Porsenu uvukao se u njegov šator, ali je umjesto njega zabunom ubio njegova pisara, kojeg Fortezza prikazuje mrtvog u prednjem planu. Da pokaže svoju neustrašivost, stavio je pred Porsenom desnu ruku u vatru na žrtveniku i ruka mu je izgorela. Odatle mu nadimak Scaevola = ljevoruki. Vidjevši toliku srčanost, Porsena ga oslobodi i prekine opsadu Rima.

Androklo (Androclos) – prikazan je dva puta: s lavom u krajoliku i s lavom u areni (sl. 4d i h). Androklo je kao mladi rob pobjegao od svoga gospodara u Afriku. Dok je skriven živio u spilji, prišao mu je lav, kojemu je iz šape izvadio trn. Nastavio je živjeti s tom životinjom, koja ga je prehranjivala, no kasnije je opet uhvaćen, odveden u Rim i osuđen na borbu s divljim zvijerima. U areni je, međutim, ponovno susreo svoga lava, koji ga je odmah prepoznao i počeo lizati. Nakon toga Androklo je, skupa s lavom, pušten na slobodu. Zanimljivo je da Fortezza njegovo ime piše pogrešno kao ANDRONICVS.

Između kartuša s prizorima na obodu posude gravirani su su medaljonski portreti rimskih vojskovođa: Pompeja, Marcela, Marija, Sule, Scipiona, Katona, a između onih na stijenici su portreti rimskih careva: Galbe, Augusta, Tiberija, Ota, Vitelija, Klaudija.

Od svih antičkih junaka na Fortezzinim prikazima najpopularniji je Scipion Afrički, koji se pojavljuje na svih sedam Fortezzinih sačuvanih posuda, bilo u nekom pripovjednom prizoru, bilo kao medaljonski portret. O njegovoj »popularnosti« kod domaće intelektualne elite svjedoči primjerice Juraj Baraković kad završnim stihovima *Vile slovinke* nagoviješta da po uzoru na Scipiona Afričkoga zbog nezahvalnosti sugrađana neće »svoje kosti« ostaviti rodnome gradu Zadru.¹⁵

Na Fortezzinim posudama zastupljene su i žene: kao nositeljica vrline najomiljenija je Lukrecija, uzor čedne i vjerne supruge, čiji se muž vojnik bori za domovinu. Osim nje u narativnim se prizorima kao glavne pozitivne junakinje pojavljuju odvažne Porcija i Virginija. Međutim, na šibenskom umivaoniku prikazana je samo legendarna babilonska kraljica Semiramida kao njihova negativna suprotnost: primjer dvoilične i vlastohlepne žene, koja daje odrubiti glavu svome mužu Ninu. Ne bez razloga umjetnik je prikazuje uz prizor s Krasom, također negativnim likom zbog nezajajljiva zlatohleplja.

b) Tri kosovske teme

Za Fortezzin povijesni i zemljopisni položaj osobito je značkovito uključivanje triju tema iz »kosovskog ciklusa« na šibenskom umivaoniku. Pored opisanih *exempla virtutis* i *sceleritatis* antičkih heroja (i Semiramide), Fortezza prikazuje tri prizora iz života tada već legendarnoga kršćanskog junaka, Srbina Miloša Obilića (sl. 8). Naime, na dnu posude, na njezinu vizualno najčitljivijem dijelu, Fortezza je gravirao tri veća medaljona s prizorima uz bitku na Kosovu polju 1389., u kojima je glavni lik vitez Miloš Obilić. Prvi je prizor zdravica u šatoru kneza Lazara, na drugom je prikazan Miloš kako ubija sultana Murata u njegovu šatoru, a na trećem Miloš na konju u borbi protiv Turaka koji su ga posve opkolili. Njegova se hrabrost, napose ubojstvo sultana Murata (MILO-NIS EQVITII MEMORABILE FACINVS) ikonografski izjednačuje sa sličnim djelima rimskih heroja prikazanim na istoj posudi, u prvom redu Mucija Scevole, koji je, da bi oslobodio svoj grad, pokušao ubiti etruščanskoga kralja Porsenu. Miloševi podvizi ističu se kao uzor i poticaj za suvremene kršćanske borce. Predaja o hrabroj borbi pojedinih slavenskih junaka protiv zajedničkoga neprijatelja u Fortezzi-
no je doba već poprimila razmjere mita, raširenog u narodnoj pjesmi. Međutim, iza sredine 16. stoljeća ona, zajedno s drugim motivima narodne epike, ulazi u hrvatsko književno stvaralaštvo. Tako se, primjerice, na početku Drugoga dana u Hektorovičevom *Ribanju* (Venecija 1568.) pjevaju bugarske »srpskim načinom«, od kojih jedna i o Kraljeviću Marku. Legendarna slava tih junaka bila je, dakle, živa i poticajna za otvoren otpor Turcima i više-manje prikriven otpor Mlecima.

Knez Miloš i Kraljević Marko bili su prema narodnoj predaji primjeri za nasljedovanje, no bilo je i negativnih primjera za izbjegavanje. U spjevu *Vila Slovinka* Juraj Baraković smješta Đurđa Brankovića kao »izdajnika« među prokletnike u paklu. Taj Branković bio je sin Vuka Brankovića, zeta kneza Lazara, koji se također borio na Kosovu. Zbog kolebljive politike i šurovanja s Turcima u narodnoj je predaji postao izdajnikom, posebice jer je kao turski vazal ratovao protiv ugarskog junaka Ivana (Janoša) Hunyadija, u narodu opjevanog Janka Sibirjanina.¹⁶

Zanimljivo je da Fortezza iznad jednog od tri prizora na dnu umivaonika stavlja natpis GEORGIVS DESPOTA / MILO EQVITIVS (despot Đurađ / vitez Miloš), a prikazuje zapravo kneza Lazara, koji je prema predaji večer uoči bitke na Kosovu sjedeći pod šatorom održao junačku zdravicu s Milošem Obilićem. Fortezza je iz nekog nepoznatog razloga upisao krivo ime junaka, pomiješavši ga vjerojatno s imenom »izdajnika« Đurđa Brankovića. Inače, Fortezzino pisano vrelo za motive s Milošem Obilićem mogla je biti kronika bizantskoga povjesničara Duke, nastala sredinom 15. stoljeća, koja je ubrzo prevedena na talijanski, a dodatak o zdravici nalazi se upravo u tom talijanskom prijevodu, jednako kao i podatak da je Miloš *Kobilic* (tek kasnije prozvan je Obilić) ubio sultana.¹⁷ O kosovskim događajima, posebice o Miloševu pothvatu, izvještava još jedan Fortezzin suvremenik, dubrovački povjesničar Mavro Orbini, u djelu *Il regno degli Slavi* (Pesaro 1601.). Prema Orbinijevim navodima – koji su slični onima iz Dukine kronike, ali ne sasvim istovjetni – Miloša je Vuk Branković oklevetao pred knezom Lazarom, navodno

- j. Brut daje smaknuti sinove
- j. *Brutus orders his sons' execution*
- k. Publikola u bitci s Tarkvinijem Oholim
- k. *Publicola battling with Tarquinius Superbus*
- l. Mucije Scevola pred Porsenom
- l. *Mutius Scaevola in front of Porsenna*

5. Philips Galle, *Mucije Scevola*, bakrorez, 1563. (Bruxelles, Bibliothèque Royal Albert Ier, Cabinet des estampes)

5. Philips Galle, *Mutius Scaevola*, engraving, 1563

da će Miloš izdati kršćansku vojsku. Zbog toga je tijekom večere prije bitke knez Lazar Milošu nudio pehar vina i spomenuo sutrašnju izdaju. Miloš je ispio pehar i najavio da će sutra dokazati kako nije izdajica. Orbini nadalje opisuje kako je Miloš ubio Murata bodežom i potom poginuo u borbi s njegovom tjelesnom stražom.¹⁸ Fortezza je njegovu pogibiju prikazao kao pad usred borbe, i to na konju. U tome se više držao pripovijesti talijanskog prijevoda Dukine kronike, u kojem je Miloševa pogibija opisana vrlo dramatično. Naime, nakon ubojstva sultana Miloš se, rušeći tjelesnu stražu, dokopao svoga konja i već je bio stavio nogu u lijevi stremen da se vine u sedlo – no izranjenom i okruženom janjičarima, popustila mu je snaga i on je pao mrtav.¹⁹

U kontekstu transkulturalne narodne epike, koja je u to doba zajednička čitavom južnoslavenskom području, Miloš Obilić je imao posebno mjesto kao *miles christianus* (*cavalier di Christo* prema talijanskom prijevodu Dukine kronike), junak kršćanske vjere u borbi protiv najljućeg neprijatelja. Osim njega osobito je omiljen Kraljević Marko, koji je također živio u narodnoj predaji, a u hrvatsku ga književnost uvodi Petar Hektorović. Cvito Fisković citira izvještaj mletačkog upravitelja Splita iz 1574. u kojem stoji da su prigodom jed-

6. *Mucije Scevola pred Porsenom*, drvorez (Deche di Tito Livio vulgare hystoriarte, Venecija 1511. Beč, sign. ÖNB 53.P.8.)

6. *Mutius Scaevola in front of Porsenna*, woodcut

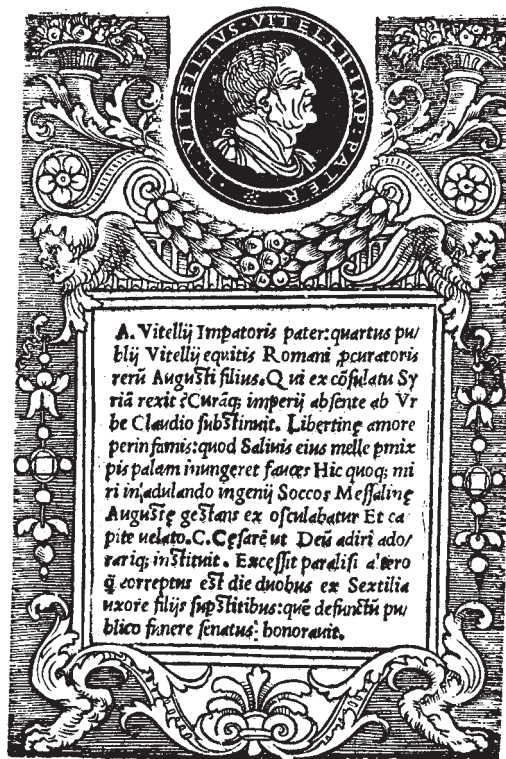
7. Portret Vitelija

7. Portrait of Vitellius

a. Horacije Fortezza, šibenski umivaonik, Vitelije

a. Horatio Fortezza, Šibenik basin, Vitellius

L. VITELLIUS VITELII IMP. PATER. LV

b. Andrea Fulvio, *Illustrium imagines*, Rim, 1517. (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek)

8. Horacije Fortezza (dno šibenskog umivaonika): Zdravica kneza Lazara; Miloš ubija sultana Murata; Miloševa pogibija

8. Horatio Fortezza (bottom of Šibenik basin): Prince Lazar giving a toast; Miloš killing sultan Murat; Miloš's death

ne svečanosti u Splitu »prisutni i čitav narod pjevali pjesme o Kraljeviću Marku, jer svi znaju te stihove«.²⁰ Pjevalo se, drži Fisković, iz prkosa i prema mletačkoj vlasti i prema turskoj sili.

Sažeto bi se moglo zaključiti sljedeće: djela onovremenih književnika i povjesničara literarizirane su potvrde žive narodne predaje o hrabrim kršćanskim borcima slavenske krvi koji nastoje suzbiti morskoga neprijatelja. Fortezza je, pak, barem koliko nam je poznato, prvi koji u hrvatskoj sredini najvažnije sadržaje toga mita prenosi u vizualni medij. U tome je na svom području kongenijalan i s Hektorovićem i s nešto mlađim književnikom Jurjem Barakovićem, kojeg je vjerojatno upoznao u Zadru ili Šibeniku. Kao što Barakovićev spjev *Vila slovinka* prožima aktualna turska nevolja, tako i Fortezzin tematski repertoar uključuje gorući problem Turaka. Prizori iz narodne predaje u kojima je glavni junak legendarni Miloš Obilić zadobili su dignitet ravnopravan humanistički posvećenim primjerima iz antičke književnosti i povijesti, oni su integrirani u ikonografiju antičkih *exempla*, što je rijedak slučaj u zapadnoj likovnoj umjetnosti a i književnosti toga doba. Dodatnu dimenziju daje im usidrenost u aktualna politička zbivanja i svojevrsna angažiranost u stvaranju psihologije otpora u vremenu ratne ugroženosti hrvatskih krajeva.

Ovaj pokušaj ikonografske analize Fortezzinih gravura, prije svega na šibenskom umivaoniku, otvara pogled u kom-

pleksnu duhovnu i povijesnu situaciju vremena u kojem i mjesta na kojem majstor djeluje. Fortezzinom humanističkoj ikonografiji pridružuje se osebujan dodatak koji potječe iz narodne predaje, a koji je povezan s povijesnom realnošću 15. i 16. stoljeća u Hrvatskoj: ratovima s Turcima. Ono što njegov ikonografski doprinos čini još složenijim jest da taj dodatak, koji potječe s područja južnoslavenskoga etnosa, prihvaća jedan od predstavnika venecijanskoga patricijata, Alvise Grimani, generalni providur Dalmacije od 1572. do 1575., dakle dijelom u doba Ciparskoga rata (1570.–1573.). Time se na ovom umivaoniku očituje osebujan spoj humanizma i južnoslavenske narodne predaje koju njeguje domaća sredina u Šibeniku, odnosno u Dalmaciji, a koju respektira i »asimilira« venecijanski naručitelj njegova djela, generalni providur Grimani. Sadržaji Fortezzinih gravura na toj posudi demonstriraju tjeskobnu duhovno-političku situaciju južnoslavenskoga kršćanstva i posebice Dalmacije u to doba, u kojem se kod obrazovanih naručitelja potreba za humanističkom metaforom povezuje s »ideologijom« nužnoga otpora neprijatelju kršćanstva. Stoga se Fortezzine gravure ne »čitaju« samo kao izraz individualne artistske invencije, već i kao osebujno svjedočanstvo životne zbilje majstora i njegovih suvremenika. U tom smislu one nadograđuju sustav primjernih tema (*exempla*) humanističkog repertoara i znače uistinu kreativan doprinos općoj ikonografiji toga doba.

Bilješke

1
O Fortezzi v. sažeto u *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 4, Zagreb 1998. Autorica je članka L. Čoralić; usp. također M. Pelc, *Martin Rota Kolunić, Natale Bonifacio. Djela u hrvatskim zbirkama*, katalog izložbe, Zagreb 2003., str. 11 i 81 i dalje.

2
Vjerske tematike na Fortezzinim posudama nema: riječ je očigledno o posudama profane namjene, koje – za razliku od nekih sličnih mjedenih pladnjeva iz Dalmacije, o kojima piše C. Fisković – nisu pogodne za uporabu u vjerskom kontekstu; usp. C. Fisković, *Mjedeni pladnjevi 15–17. stoljeća u Hrvatskoj*, »Starohrvatska prosvjeta«, 12, 1982., str. 83–110, str. 90.

3
E. Panofsky, *Gotička arhitektura i skolastika*, u: »Katedrala. Mjera i svjetlost« (priređio M. Bačić), Zagreb 2003., str. 245–336, str. 258 i d.

4
Usp. G. Novak, *Split u Marulićevo doba*, u: »Zbornik Marka Marulića«, Zagreb 1950., str. 31–123, str. 109.

5
Usp. I. Petricioli, *Barakovićeva Vila slovinka kao povijesni izvor*, u: »Jurju Barakoviću o tristo pedesetoj obljetnici smrti«, posebno izdanje »Zadarske revije«, Zadar 1979., str. 71–81, str. 73 i d.

6
Primjerice *Vila slovinka*, 6. pjevanje, stihovi 457–464:

»Stara mudrost rimska i plodi njihovi
i spomen latinska uvijek se ponovi.
Kokleza, Mucija i svitlost Kamila

Metela i Lucija ovih je odila.

Zač vole zgubit vrat i na smrt napriti
i da bi tisućkrat uzmožno umriti,
i sebe odriti braneći rodni grad...«

7
Usp. V. Marković, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb 1985., str. 19 i d.

8
Usp. K. Prijatelj, *Za biografiju Pellegrina Brocarda, slikara nadbiskupa Ludovica Beccadellija*, »Radovi Instituta za povijest umjetnosti«, 8, 1984., str. 89–92. Beccadelli je možda bio potaknut sličnim modelom što ga je biskup Paolo Giovio sredinom 16. stoljeća ustanovio u svom »Muzeju«, zbirci portreta znamenitih ljudi, sabranih u biskupovoj palači pored Coma.

9
Usp. Petricioli, nav. dj., str. 76.

10
T. Liuius Patauinus historicus duobus libris auctus (...) ac imaginibus res gestas exprimentibus <Venecija, Melchior Sessa & Petrus de Rauanis, 1520.>, primjerak u Beču, Österreichische Nationalbibliothek (dalje: ÖNB), sign. BE.12.K.13. Knjiga sadrži 31 drvorez; usp. opis u R. Mortimer, *Harvard College Library Departement of Printing and Graphic Arts. Catalogue of Books and Manuscripts, Italian 16th Century Books*, sv. 2, 1974., br. 261.

11
Vitae Plutarchi Cheronei... <Venetiis, Melchior Sessa & Petrus de Rauanis, 1516>, primjerak u Beču, ÖNB, sign. 53.E.15. Za hrvatski prijevod Plutarha usp.: Plutarh, *Usporedni životopisi* (preveo i komentirao Z. Dukat), Zagreb 1988., 3 sv.

12

Za Gallea usp. **M. Sellink – M. Leesberg**, *Philips Galle (The New Hollstein)*, sv. 1–3, Rotterdam 2001., sv. 3, str. 191, br. 487; za Livija: *Deche di Tito Liuio vulgare hystoriate*, Venecija 1511., Beč, ÖNB 53. P. 8.

13

Usp. *The Illustrated Bartsch*, sv. 27, priredio Konrad Oberhuber, New York 1978.

14

Primjerice *Illustrium imagines*, zbirku s portretima što ju je 1517. priredio rimski humanist Andrea Fulvio. Međutim, Fortezzi je vremenski bilo bliže izdanje knjige *Le imagini con tutti i riversi trovati et le vite de gli imperatori tratte dale medaglie et dalle historie de gli antichi*, objavljeno u Veneciji 1548. godine. To djelo s portretima rimskih careva priredili su Antonio Zantani kao pisac i Enea Vico kao grafičar. Knjiga je 1554. objavljena i na latinskom. Tri godine kasnije Enea Vico objavio je u Veneciji knjigu s portretima rimskih carica pod naslovom *Le imagini delle donne Auguste*, latinsko izdanje objavljeno je već 1558. godine. Usp. **M. Pelc**, *Illustrium imagines. Das Porträtbuch der Renaissance*, Leiden 2002., passim.

15

»Rimski vojnik ta glas nosi
Afrikanom da ga zvaše,
narodi ga mnogi znaše,
zač ih dobar dil pokosi.

Niku milost za se prosi,
Rimljani mu zatajiše,
njega volji ne pristaše,
a znoj krvav za njih rosi...«
– završni stihovi epa.

16

Baraković, Pjevanje 12., stih 1365 i dalje, usp. **A. Petravić**, *Baraković o Despotu Brankoviću*, u: »Pete studije i portreti«, Zagreb 1937. (dru-

go izdanje), str. 133–141, str. 135 i dalje. Fortezzi je za njegovu svrhu Miloš Obilić bolje odgovarao od Janka Sibirjanina upravo zbog toga što je Miloševo ubojstvo sultana mogao upotrijebiti kao izravnu paralelu junačkom podvigu Mucija Scevole, koji je prodro u Porsenin šator također s namjerom da ga ubije žrtvujući pri tome vlastiti život.

17

Usp. **M. Dinić**, *Dukin prevodilac o boju na Kosovu*, u: »Zbornik radova Vizantološkog instituta«, VIII/2, 1964., str. 53–67, posebice str. 64 i dalje, gdje u dodatku prenosi izvadak iz *Kronike* u kojemu je riječ o zdravici i Miloševu junaštvu.

18

Usp. **M. Orbini**, *Kraljevstvo Slavena*, priredio Franjo Šanjek, Zagreb 1999., str. 376 i dalje. Miloša Kobilića spominje i jedan spis iz 1566. što ga je u šleskom Wrocławu sastavio kanonik tamošnje katedrale Ivan Ljubić (Johannes Liubiczh). Spis je objavljen tiskom 1580., a u cijelosti ga prenosi **Š. Ljubić**, *Commissions et relations venetae*, sv. 3, Zagreb 1880., str. 165–182. U tom spisu Miloš je nazvan *Mylloss Kobylczh Mysorum princeps* (str. 171, 180). Sultanovo ubojstvo autor pripisuje Milošu, odnosno navodi i drugo mišljenje o nekome vojniku Trebalu (Trebalo milite), koji da je ubio sultana kako bi osvetio smrt kneza Lazara.

19

... »*ficcando el pede in la sinistra staffa prima che in sella podesse salire dalla armata zanizaria circumdato el glorioso caualier de Christo de innumerabili ferite da quella canina moltitudine fu morto*«
– prema **Dinić**, nav. dj., str. 65.

20

Usp. **C. Fisković**, *Splitska renesansna sredina*, »Mogućnosti«, 3–4, 1976., str. 340–364, posebno str. 351–352.

Summary

Milan Pelc

Iconography of the Humanism and Popular Tradition on Šibenik Basin by Horatio Fortezza

Preserved *oeuvre* of Horatio Fortezza, Šibenik's goldsmith and engraver (round 1530 – 1596), consists of silver relief plates for mariegolas (confraternity's rule books) and extensively engraved brass vessels, basins and ewers, that are, at the present moment, being kept in several European museums (London, Venice, Florence). One of his brass basins could be found in the County museum in Šibenik. Subject of this article are engravings on Fortezza's brass vessels that, almost exclusively, depict scenes from classical mythology and history. Almost exclusively, because on Šibenik basin there appear three scenes from Kosovo cycle, that were taken over from the popular tradition and have Miloš Obilić as the main hero. All of Fortezza's engraved scenes, the antique ones as well as those of »Kosovo cycle«, share the same humanistic pedagogical purpose – they are *exempla*, examples of virtue which should be cherished, but also of iniquity, which should be avoided. As such, they intend to educate contemporaries spiritually and morally.

Attempt of iconological analysis of Fortezza's engravings, particularly those on Šibenik basin, draws one's attention toward essential elements of spiritual habitus of the artist's time and space – the Humanism and popular tradition joined together in a programme of psychological support to the fight against the Turks. In that sense, the scenes on Šibenik basin are kind of the »psychogram« for the period of the Cyprus war on the Adriatic area of Serenissima. However, their iconographic contribution is even more complicated if we take into account the fact that the motives from popular South-Slavic tradition are accepted by the commissioner of the basin Alvise Grimani – the representative of Venetian aristocracy and Venetian Governor for Dalmatia in the time of the Cyprus war. Therefore, Fortezza's work represents a distinctive connection of Humanism and South-Slavic popular tradition, the recipients of which are native Croats as well as its Venetian commissioners. The contents of Fortezza's engravings are being »read« not only as an expression of individual artistic invention, but are a direct result of existential reality of Fortezza and his contemporaries. As such they upgrade the system of appropriate subjects (*exempla*) of the humanistic repertory and represent genuinely creative contribution to the general iconography of that time.

Key words: Horatio Fortezza, Miloš Obilić, Battle of Kosovo, Cyprus war, goldsmithing, Mannerism, Humanism